

Qabul qilindi: 01.05.2025

Chop etildi: 30.06.2025

UDK: 94 (575.1): 342.56

ҚЎҚОН ХОНЛИГИ МАДАНИЙ АЛОҚАЛАРИ ВА УНИНГ МУЗЕЙ ЭКСПОЗИЦИЯСИДА АКС ЭТИШИ: ТАҲЛИЛ ВА ТАМОЙИЛЛАР

*Мадрахимова Гулшаной Сотиболдиевна, Ўзбекистон
Республикаси Қуролли Кучлари Академияси “Миллий
ифтихор ва ҳарбий Ватанпарварлик” кафедраси профессори*

КУЛЬТУРНЫЕ СВЯЗИ КОКАНСКОГО ХАНА И ИХ ОТРАЖЕНИЕ В МУЗЕЙНОЙ ЭКСПОЗИЦИИ: АНАЛИЗ И ПРИНЦИПЫ

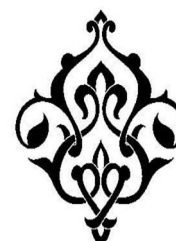
*Мадрахимова Гулшаной Сотиболдиевна, профессор
кафедры “Национальная гордость и воинский патриотизм”
Академии Вооруженных Сил Республики Узбекистан*

CULTURAL RELATIONS OF THE KOKAN KHAN AND ITS REFLECTION IN THE MUSEUM EXPOSITION: ANALYSIS AND PRINCIPLES

*Madrakhimova Gulshanoy Sotiboldievna, Professor, Department
of “National Pride and Military Patriotism”, Academy of the
Armed Forces of the Republic of Uzbekistan*

<https://orcid.org/0009-0003-1931-0092>,
gulshanoymadrakhimova@gmail.com

Аннотация: Мазкур мақолада Қўқон хонлиги маданиятининг халқаро маданий алмашинувлар контекстидаги ўрнини аниқлаш, ушбу жараёнларнинг музей экспозицияларида қандай акс этаётганини тизимли таҳлил қилиш ва экспозицион фаолиятга янгича ёндашувлар киритиш орқали тарихий меросни жамоавий онг ва маданий идентитет шаклланишида фаол восита сифатида талқин этиш йўналишлари очиб берилган

Таянч иборалар: музей экспозициялари, дипломатик-маданий, меъморий, санъат, сарой анжомлари, хариталар.

Аннотация: В статье исследуется место культуры Кокандского ханства в контексте международных культурных обменов, проводится системный анализ отражения этих процессов в музейных экспозициях, а также вводятся новые подходы к экспозиционной деятельности для интерпретации исторического наследия как активного инструмента формирования коллективного сознания и культурной идентичности.

Ключевые слова: музейные экспозиции, дипломатическо-культурные, архитектурные, художественные, дворцовая обстановка, карты

Abstract: This article explores the place of the Kokand Khanate culture in the context of international cultural exchanges, systematically analyzes how these processes are reflected in museum expositions, and introduces new approaches to exposition activities to interpret historical heritage as an active tool in the formation of collective consciousness and cultural identity.

Key words: museum expositions, diplomatic-cultural, architectural, art, palace furnishings, maps.

КИРИШ. Қўқон хонлиги давридаги маданий ҳаётни ҳар томонлама тадқиқ этишда давлатнинг ички ривожланиш омилларини таҳлил қилиш билан бир қаторда, унинг ташқи

маданий алоқаларини ўрганиш ҳам алоҳида методологик ва илмий-амалий аҳамият касб этади. Айниқса, хонликнинг Бухоро, Хива, Хитой ва Россия каби йирик давлатлар билан

олиб борган сиёсий, иқтисодий ва маданий муносабатлари, ушбу ҳудудда шаклланган цивилизацион мероснинг шаклланишида ва маданий идентитет эволюциясида бевосита иштирок этган. Мазкур мақола доирасида Қўқон хонлигининг ташқи алоқалар орқали маданий ўзгаришларга юз тутган йўналишлари, маданий алмашинув механизмлари ва бу ўзаро муносабатларнинг музей экспозицияларида қандай талқин қилиниши чуқур таҳлил этилган. Бу жараён, ўз моҳиятига кўра, тарихий реконструкция ва экспозицион интерпретация элементларининг ўзаро уйғунлигига асосланади.

Хонликнинг қўшни давлатлар билан олиб борган маданий ва илмий алоқалари - нафақат дипломатик хатлар, элчилик миссиялари ва савдо алоқалари шаклида, балки китоблар, кўлёмалар, бадий буюмлар, илм-фан вакиллари ва усталар орқали амалга ошган кўп қиррали ва комплекс жараён сифатида қаралиши лозим. Айниқса, Бухоро ва Хива билан муштарак диний-таълимий тизимлар, мадрасалардаги илмий алмашинув, шоирлар ва муаррихларнинг мулоқоти хонликнинг ички маданий структураларига ўзига хос таъсир кўрсатган. Шу билан бирга, Россия империяси билан мустаҳкам иқтисодий ва сиёсий муносабатлар маданият соҳаси орқали ҳам акс этган бўлиб, рус тадқиқотчилари томонидан йиғилган Қўқон санъатига оид намуналар бугунги кунда Россия ва Ўзбекистон музей фондларида сақланмоқда. Хитой билан савдо-сотиқ орқали кириб келган ипак, чинни ва безак буюмлари эса амалий санъат ва хунармандчиликда янги услубий йўналишлар пайдо бўлишига сабаб бўлган. Буларнинг барчаси музейшунослик нуқтаи назаридан ўрганиладиган трансмаданий излар тизимини ташкил этади.

Қўқон хонлиги XVIII–XIX асрларда Марказий Осиё ҳудудида сиёсий ва маданий марказ сифатида шаклланиб, кенг миқёсдаги халқаро ва ички маданий алоқалар орқали ўз цивилизациявий салоҳиятини мустаҳкамлади. Айниқса, бу хонликнинг маданий-сиёсий фаоллиги савдо-қарвон йўллари, дипломатик алоқалар, диний-таълимий ришталар ва хунармандчилик орқали юзага келган маданий интеграция ва трансчегаравий мулоқотларда ўз

ифодасини топди. Бугунги кунда бу жараёнларнинг музей экспозицияларида акс этиши нафақат тарихни визуал реконструкция қилиш, балки миллий хотирани концептуал қайта қуриш масаласи сифатида қаралмоқда.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДЛАР. Мазкур муаммони ўрганишда тарихийлик, тарихийлик, тизимлилик, анализ ва синтез, комплекс ёндашув, контент анализ, ретроспектив таҳлил, қиёсий таҳлил каби методларидан фойдаланилди.

МУҲОКАМА ВА МУНОЗАРА. Қўқон хонлигининг Ҳиндистон, Хитой, Эрон, Бухоро, Хива, Қашғар, Россия билан олиб борган дипломатик-маданий алоқалари ҳарбий иттифоқлар, иқтисодий алмашувлар, шунингдек, илм-фан, адабиёт ва диний таълим соҳаси бўйича ҳам фаол ривожланган. Қўқон хонлигидаги маданий ҳаёт фақат ички “консолидацияга эмас, балки ташқи гуманитар экспансияга қаратилган эди. Бунда таълим, хунар, дин ва дипломатия воситасида хонлик ўзининг цивилизациявий майдонини кенгайтирган”[1].

Бугунги музей экспозицияларида Қўқон хонлигининг маданий алоқалари тўғрисидаги тасаввур одатда материал шаклдаги экспонатлар (масалан, буюмлар, либослар, аслаҳалар, қадимий хариталар, дипломатик хатлар) орқали ифодаланади. Бироқ бу алоқаларни фақат физик объектлар орқали эмас, балки уларнинг семантик, аксиологик ва коммуникатив контекстлари орқали талқин қилиш концептуал ёндашув сифатида кўрилкоқда. “Қўқон хонлиги экспозициясида нафақат буюмлар, балки маданиятлараро алоқанинг фалсафий ва тафаккурий заминини очиб берувчи нарратив структура зарур. Бу экспозицияни оддий кўргазмадан эстетик-маданий мушоҳада майдонига айлантиради”[2].

Қўқон хонлигининг маданий алоқалари акс этган музей экспозицияларида хунармандчилик буюмлари (мисгарлик, заргарлик, кандакорлик, тўқимачилик), диний-адабий кўлёмалар, сарой анжомлари, ҳарбий жиҳозлар ва халқаро дипломатик совғалар муҳим тарихий манба сифатида талқин қилинади. Айниқса, Худоёрхон саройидаги тарихий музейда Бухоро амирлиги, Хива

хонлиги, Россия империяси, Қашғар ҳокимияти билан алоқаларни акс эттирувчи ҳужжатлар, совғалар, ҳатто қуроллар таҳлил асосида намоиш этилган. “Маданий алоқаларни фақат сиёсий фактлар эмас, балки эстетик тафаккур, материал маданият ва дипломатик одобнинг тарихий синтетик тизими сифатида англаш имконини беради”[3].

Шу билан бирга, экспозицияларда бу маданий алоқаларнинг икки ёқлама характери - яъни Қўқоннинг ўзга ҳудудларга таъсири ва ўзга ҳудудлар маданиятининг Қўқонга кириб келиши- изчил кўрсатилиши лозим. Масалан, Ҳиндистондан келган нозик ипаклар, Хитойдан кириб келган чинни буюмлар, Эрон зардўзлик анъанаси билан боғлиқ тикув ашёлари, Россия империяси воситасида олиб келинган қурол-аслаҳалар - буларнинг барчаси маданий алмашинув ва ижтимоий онг шаклланишининг кўзгусидир. “Экспозицион маданий тарихда объектлар орасидаги контекстуал муносабатлар ҳар бир экспонатни мустақил эстетик белги эмас, балки тарихий мулоқотнинг визуал белгиси сифатида талқин қилишни талаб қилади”[4].

Қўқон хонлигининг маданий алоқаларини музей экспозицияларида акс эттиришда горизонтал (маданиятлараро), вертикал (сиёсий-эстетик), замонавий (рақамли талқин), ва тарихий (фактологик асос) ёндашувлар уйғунлигига асосланган тизимий ёндашув зарур. Бу эса фақат тарихий объектларни намоиш этиш эмас, балки маданий онгда тарихий мушоҳадани уйғотишнинг эстетик моделига айланиши мумкин.

Қўқон хонлиги Бухоро, Хива, Россия ва Хитой билан бўлган маданий ва илм-фан соҳасидаги алоқалари кўп қиррали ва мураккаб тизим сифатида белгиланган. Қўқон хонлигининг ҳар бир давлат билан бўлган ўзаро таъсирлар алоҳида йўналишлар орқали тавсифланади:

Бухоро билан адабиёт ва ўзбек тилининг тараққиётидаги ўзаро таъсирлар алоҳида ўрин тутган. Қўқон ва Бухоро адабий муҳитда умумий тил ва поетик маконни шакллантирган.

Хива билан диний таълим, ислом илмлари ва меъморий санъат йўналишларида муштараклик ва алмашинувлар кучли бўлган.

Россия билан маданий, педагогик ва илмий алоқалар XIX- асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб кучайиб, илмий-тарихий тадқиқотлар ва мактаб тизими ривожига акс этган.

Хитой билан савдо йўллари орқали техника, қўй чолғу, ҳунармандчилик ва иқтисодий ҳамкорлик шаклланган бўлиб, бу маданий алмашинувни рағбатлантирган.

НАТИЖАЛАР. Қўқон хонлиги XVIII–XIX асрларда Марказий Осиёдаги энг фаол сиёсий ва маданий марказлардан бири сифатида шаклланди. Унинг маданий ва илмий алоқалари фақат ички ижтимоий-иқтисодий тараққиётга хизмат қилмаган, балки минтақавий цивилизациялараро мулоқотда ҳам муҳим рол ўйнаган. Қўшни давлатлар - Бухоро амирлиги, Хива хонлиги, Хитой империяси ва Россия империяси билан бўлган муносабатларда дипломатик-маданий ҳамкорлик, савдо-ҳунар алмашинуви, диний-таълимий алоқалар, илмий китоблар айланиши ва таржимонлик фаолияти асосий йўналишлар бўлиб хизмат қилган. Бу алоқалар орқали Қўқон ўзининг геосиёсий мавқеини мустаҳкамлабгина қолмай, балки маданиятлараро кўприк вазифасини ҳам бажарган.

Қўқон хонлигининг Бухоро амирлиги билан алоқалари диний илмлар, тасаввуф, ҳадис ва фикҳ доирасидаги узвий илмий ришталар билан ажралиб туради. Бухоро мадрасаларида таҳсил олган кўплаб қўқонлик олимлар, ўз навбатида Қўқонда ҳам диний-маърифий муҳитни бойитган. Т. Султонов бу борада шундай дейди: “Қўқон ва Бухоро ўртасидаги маданий узвийлик- бу исломий тафаккурнинг туркий ва форсий контекстда уйғунлашган илмий ҳаракати бўлиб, бу мулоқот икки хонликнинг тарихий тараққиётини симметрик равишда боғлаб турди”[5].

Хива билан бўлган маданий алоқалар эса, айниқса ҳунармандчилик, сарой маданияти ва тарихий-хронографик анъаналар доирасида яққол намоён бўлган. Қўқон тарихчилари-шоир ва ҳофизлар - Хива тарихнавислигидан илҳом олган, ўз навбатида Хивада ҳам Қўқон маданиятига қизиқиш бўлган. Буни қуйидагича изоҳлаш мумкин. “Қўқонлик тарихчилар Хива

тарихчилик мактаби услубидан самарали фойдаланган, айниқса девон услубидаги ёзма манбалар алмашуви икки тарафлама хроникал тафаккур шаклланишига олиб келган”[6].

Хитой империяси билан алоқалар асосан савдо йўллари, ипак йўли орқали олиб борилган бўлса-да, бу мулоқотларда буддист санъатдан тортиб, қоғоз ишлаб чиқариш технологиясигача бўлган маданий унсурлар кўшилиб кетган. Қўқон орқали Ўрта Осиёга Хитой чиннилари, қимматбаҳо матолар, қоғоз маҳсулотлари, шунингдек, шарқ фалсафаси элементлари кириб келган. Бу алоқаларни “ўзаро технологик-маданий диффузия” деб таърифлаш мумкин. “Қўқон ва Хитой ўртасидаги савдо-маданий мулоқот хонлик ичкарасида хитойча чиннилар, ипаклар, қоғоз ва ҳатто калиграфик эстетикага доир тушунчаларнинг кириб келишига сабаб бўлган”[7].

Россия империяси билан алоқалар эса дипломатик ва илмий жиҳатдан икки йўналишда олиб борилган:

биринчидан, элчилик ва совға-салом воситасида алоқалар кучайган;

иккинчидан, Россия орқали Қўқонга Ғарб фани, картография, ҳарбий технологиялар ва рус тилидаги илмий-адабий манбалар кириб келган.

Айниқса, рус сайёҳлари ва олимларининг Қўқон ҳақидаги ёзмалари, расмлари ва хариталари бугунги кунда муҳим илмий манбалардир. “Қўқон-Россия илмий-маданий алоқалари бир томонлама бўлмаган: Қўқон ҳам ўз маданий моделини рус интеллектуал маконига олиб киришга интиланган”[8].

ХУЛОСА. Қўқон хонлигининг Бухоро, Хива, Хитой ва Россия билан бўлган маданий

ва илмий алоқалари фақат дипломатик даражадаги мулоқотлар эмас, балки цивилизациявий қарашлар, тафаккур моделлари ва маданий кодларнинг алмашинувида асосланган мураккаб тарихий ҳодисалардир. Бу алоқаларни таҳлил қилиш орқали Қўқон тарихини минтақавий интеграциялашган ва тафаккурий хилма-хилликка очиқ маданият модели сифатида қайта англаш мумкин бўлади.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Турғунов Ш. Қўқон хонлиги ва унинг маданий дипломатияси. – Тошкент: Фан, 2019. – 136 б. – Б. 88.
2. Ражабов А. Тарихий экспозициялар ва цивилизациявий онг. – Тошкент: Иқтисодиёт, 2020. – 142 б. – Б. 97.
3. Нурматов Т. Қўқон хонлигининг экспозицион тарихий семантикаси. – Фарғона: Илм Зиё, 2021. – 130 б. – Б. 104.
4. Носирова А. Музей экспозицияси ва маданиятлараро семантика. – Тошкент: Маънавият, 2022. – 154 б. – Б. 119.
5. Султонов Т. Марказий Осиё хонликлари: илм-фан ва сиёсат. – Тошкент: Шарқ, 2020. – 144 б. – Б. 93.
6. Мўминов М. Туркистон хонликлари тарихида тарихий тафаккур. – Фарғона: Илм Зиё, 2021. – 130 б. – Б. 106.
7. Ёқубов А. Қўқон хонлиги ташқи алоқалари тарихида Хитой омили. – Тошкент: Фан, 2019. – 124 б. – Б. 98.
8. Усмонов Ш. Қўқон ва Россия: маданий ўзаро таъсирлар тарихи. – Тошкент: Иқтисодиёт, 2021. – 150 б. – Б. 104.

